

Faruk Kozić

## SAVREMENE TEHNOLOGIJE KAO FAKTOR STRUKTURNIH PROMJENA

### Sažetak

*U savremenom digitalnom svijetu u kojem živimo, tehnologija je svuda prisutna. Tehnologija, sama po sebi, nije ni loša ni dobra; ona je onakva kakvom je učine ljudi. Ona nama može olakšati život samo ako se pravilno koristi. Milioni ljudi širom svijeta su u tome uspjeli i uspjevaju otkriti dobre strane tehnologije u vremenu u kome živimo. Tehnologija mijenja način života i unijela je promjene u društvo. Automatizacija je povećala produktivnost. Roboti mijenjaju radnike u proizvodnji. Istraživanja su pokazala da su inovacije u oblasti tehnologije i proizvodnje uticale na strukturne promjene u raznim oblasima društva. Talas promjena zahvatio je sistem komunikacija i pojavu društvenih mreža. Promjene su obuhvatile religiju i kulturu. Internet i globalizacija snažno su uticali na razvoj demokratije i ljudskih prava. Ideali slobode, jednakosti i demokratske participacije, nastali u posljednjih nekoliko vijekova, poslužili su kao pokretači dalekosežnih društvenih i političkih promjena. Ekonomski, politički i kulturni faktori utiču na društvene promjene. Razvoj nauke i sekularizacija doprinijeli su kritičkom odnosu i inovativnosti modernog svijeta. Nastavljen je trend promjena u oblasti rada i pojavili su se novi oblici fleksibilnosti rada.*

**Ključne riječi:** tehnologija, automatizacija, dehumanizacija, kulturna promjena, parcijalizacija rada, koronavirus, epidemija, škola kod kuće, virtualni turizam, rad od kuće, digitalizacija..

### Uvod

Mnogi se pitaju kakav je uticaj tehnologije na čovjeka u savremenom svijetu? Tehnologija je promijenila mnoge aspekte ljudskog života. Izazvala je brojne promjene u društvu. To je promijenilo način na koji organizacije rade. Automatizacija i informaciona tehnologija uticale su na radna mesta. Tehnologija je svuda oko nas. Toliko je postala sveprisutna da je gotovo i ne primjećujemo. Ali kakav je uticaj sva ova tehnologija imala na rad i na produktivnost? Odavno se pokazalo da je tehnologija promijenila lice radnog mjesta. To pokazuje fokus na dvije specifične tačke interesa: automatizaciju i informatičku tehnologiju. Široki su načini na koje je tehnologija uticala na produkcione procese. Tehnologija ima niz različitih uticaja na organizaciju i na kvalitet rada. Kao prvo, može uticati na strukturu organizacije. To znači uvođenje nove tehnologije zaposlenih kroz obuku. Često to zahtijeva da se na radno mjesto doda više stručnjaka za *informatičku tehnologiju* (IT). Informatička revolucija dovela je do promjene u svim oblastima društva.<sup>1</sup>

To također može dovesti do promjene u fizičkom rasporedu organizacije. Naprimjer, prelazak na kompjutere sa ručnog arhiviranja, u kom slučaju službenici datoteka više nisu potrebni. Ovo mijenja izgled kancelarija. Nove vrste tehnoloških promjena čine organizacije efikasnijim. Iako je nadogradnja tehnologije u početku bila skupa, pomogla je organizacijama da uštede novac na dugi rok. Tehnologija je uticala i na specifične procese obuke i stručne prekvalifikacije radnika, s obzirom na to da se reorganizacija vrši kroz obuku zaposlenih.

Automatizacija je povećavala produktivnost i utiče na smanjenje radnih mjesta. Na najširem nivou, automatizacija se odnosi na načine na koje mašine zamenjuju rad koji su nekada obavljali ljudi. Automatizacija je dizajnirana da bude tehnika koja štedi rad. Upravo ovako:

<sup>1</sup> Radoš Radivojević, *Sociologija tehnike*, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2015., str.98-99.

kompanije koriste tehnologiju umjesto da zapošljavaju dodatne radnike. Dobar primjer procesa automatizacije u Sjedinjenim Državama je poljoprivredna industrija. U prošlosti su većinu posla u poljoprivredi obavljali ljudi. Obradu, kosidbu i đubrenje vršili su ljudi. Međutim, razvojem novih poljoprivrednih tehnologija rad se promijenio i sada se mnogi od ovih procesa obavljaju mašinama.

Radnike mijenjaju roboti na radnom jestu. Znači li to da će roboti preuzeti sve naše poslove? Nije sve crno-bijelo. Dok je automatizacija eliminisala ili zamijenila neke poslove, stvorila je i druge. Potrebni su novi IT profesionalci i druge vrste zaposlenih koji će raditi na tehnologiji koja dolazi uz automatizaciju.

Istraživanja pokazuju da manje od pet posto od svih poslova može biti potpuno automatizovano. U osnovi, to znači da je malo vjerovatno da bismo mogli vidjeti potpunu automatizaciju većine naših zanimanja. Čak i poslovi koji imaju automatiziranu komponentu i dalje zahtijevaju ljudsko biće. Iako ova tehnologija radi posao koji može i čovjek, još uvijek ima ljudskih bića koja će pomoći ako nešto krene po zlu ili provjeriti identifikaciju za kupovinu proizvoda. Automatizacija će najvjerovatnije *dopuniti*, a ne zamijeniti većinu ljudskog rada. Naprimjer, u poslovima s vrlo visokom kvalifikacijom mogu se razviti mašine koje će pomoći zaposlenima da usmjere pažnju i budu produktivniji. Ovo će pomoći organizacijama da postanu profitabilnije i efikasnije.

*Informaciona tehnologija* (IT) mnogo utiče na savremene organizacije. U osnovi, IT se odnosi na računare i računarske mreže, komunikacione sisteme, telefone i mobilne mreže, te skladištenje i pronalaženje podataka. Inovacija rezultira promjenom, a promjena gotovo uvijek ima strukturnu komponentu. Budući da su istraživanje i razvoj, transfer tehnologije važne komponente i izvori inovacija, nije iznenađujuće da aktivnosti i politike javnog i privatnog sektora imaju strukturalni uticaj. Mnoga istraživanja prvo stavljaju istraživanje, razvoj i transfer tehnologije u kontekst kao pokretače ili determinante strukturnih promjena u mnogim sektorima i oblastima društvenog života. U važnim strukturalnim implikacijama porasla je uloga znanja, informacija, istraživanja i razvoja koje treba uzeti u obzir u dizajnu politike istraživanja i razvoja u javnom sektoru i transferu tehnologija.

## **Sistemi komunikacije**

*Priroda modernih komunikacijskih sistema* takođe donosi drastičan pomak od tradicionalne kulture. Za razliku od usmenog prenošenja tradicionalne kulture, moderna kultura prenosi se i širi pismenom i medijskom komunikacijom. Sama pojava pisma u historiji snažno je uticala na društvene promjene. Pismo je omogućilo pohranu podataka i time bolju kontrolu društvenih resursa, kao i stvaranje velikih organizacija. Pismenost je promijenila percepciju vremena: društva s pismom imaju zabilježene prošle događaje i time zabilježenu svoju historiju. Određeno razumijevanje historije može poslužiti stvaranju osjećaja da se čitavo društvo kreće linijom razvoja koju grupe u društvu žele dalje promovisati ili podsticati.

Svijet medija se od 2005. godine radikalno promijenio. Internet znači da novinari više nisu vezani za satelitske telefone i kamione na krovovima hotela. Društveni mediji i pametni telefoni omogućavaju trenutnu komunikaciju. Reporterji su prijavljivali priče još 1980-ih godina uz rezervaciju međunarodne telefonske linije satima unaprijed. Sada je ciklus vijesti neprekidan. Ali, i to je izazovno i opasno. Postoji fraza „lažne vijesti“: sve se mora najprije provjeriti. Vijesti proizvode edukovani novinari, uz podršku iskusnih urednika i redakcija u uglednim novinskim organizacijama. Ono što je lažno nije vijest. Zato je potreba za nepristrasnim, objektivnim i profesionalnim novinarima veća nego ikad.

## Značaj društvenih mreža

Porastao je značaj društvenih mreža Facebooka, WhatsAppa, Instagrama, Vibera... Mnoge društvene mreže više gledaju na *profit*, a zapostavljaju istinu ili širenje govora mržnje. Na to je ukazala zviždačica Frances Haugen, koja je nekad radila na Fejzbuku. Ona je pred Odborom za unutarnje tržište i zaštitu potrošača Evropskog parlamenta u Briselu, *objašnjavala Facebookovu logiku*. Pored toga naglasila je da Facebook ugrožava integritet demokratije, omogućavanjem i produbljivanjem polarizacije te favoriziranjem radikalnih stavova. Facebook može svojim djelovanjem oslabiti demokratiju i produbljivati podjele.<sup>2</sup>

Što je negativniji komentar, bit će više lajkova pa i više novca. Postoje mogućnosti da *Facebook i Instagram* postanu sigurniji, ali *Facebook* to nije spreman učiniti, upravo zbog svoje dobiti, a posljedice su ogromne. Facebook je uvijek birao dobit. Između sigurnosti i dobiti, Facebook je gledao na svoju dobit, što proizvodi polarizaciju širom svijeta. Haugen je navela i kako je četiri posto korisnika Facebooka primilo 80 posto netačnih informacija. Facebook nije ništa promijenio kada je shvatio da je „nuspojava“ njegovih sistema širenje dezinformacija. Facebook je mnogo „manje transparentan i donosi manje odgovorne odluke“ od drugih društvenih mreža, poput Twittera.

Stručnjaci iz ove oblasti ne zalažu se za zabranu polarizirajućih sadržaja na Facebooku, ali predlažu određenu vrstu „rangiranja“ sadržaja. *Potrebna je bolja regulacija rada društvenih mreža. Akt o digitalnim uslugama*, koji je predložila Evropska komisija, mogao biti „prekretnica na globalnom nivou“ i „potencijalni zlatni standard“. Ta regulativa predviđa veću odgovornost društvenih mreža za sadržaj, koja je trenutno de facto nepostojeća, odnosno odgovornosti nije ni bilo. Mnogi su skeptični prema *sistemima nadzora* preko vještačke *inteligencije*. Smatraju da je vještačka inteligencija loša kod složenih problema pa, naprimjer, „ne može shvatiti sve nijanse govora o terorizmu“ ili govoru mržnje. Upotreba vještačke inteligencije može biti opasna i zbog netransparentnosti Facebooka, koji bi se trebao više otvoriti javnosti i uvažavati dobronamjerne i konstruktivne kritike svog rada.

S praktične strane teško je provoditi nadzor nad društvenim mrežama jer će revizori htjeti biti ponovno angažovani pa neće tako detaljno ili precizno uraditi posao, a državne agencije nemaju dovoljno stručnog kadra za provjeru rada društvenih mreža koja zahtijeva „insajdersko“ iskustvo.<sup>3</sup> *Osnivač Facebooka Mark Zuckerberg najavio je da će kompanija promijeniti ime u Meta kako bi se naglasio njen fokus na razvoj metaverzuma kao budućnosti digitalne komunikacije*. Mnogi su izrazili zabrinutost zbog predstavljanja i najave Facebooka, kao *zajedničkog virtualnog prostora* i zbog teze o razvoju metaverzuma. U tome se očito vidi budućnost digitalne komunikacije<sup>4</sup>, a za kritičare je to ipak ugrožavanje ljudi i prostora.

Posebno su zabrinuti idejom dodavanja još mikrofona i senzora Facebooka u domove i u kancelarije, da se ti sistemi ugrađuju u naše živote, da nas špijuniraju, jer ne znamo kako koriste te podatke. Facebook je više puta pokazao da mu se ne može vjerovati. Neki su iznenađeni i najavom tog novog naziva (Meta), kritikujući Facebook da resurse usmjerava u pogrešnom

---

<sup>2</sup> Inženjerka Frances Haugen, koja je Facebook napustila u maju 2021. godine, poslala je desetine hiljada Facebookovih internih dokumenata regulatorima i medijima koji, kako tvrdi, pokazuju da je Facebook svjestan da omogućava širenje mržnje, odnosno da njegovi algoritmi doprinose vidljivosti takvih sadržaja. Ona je preuzela veliku kolekciju internih dokumenata i predala ih američkom Kongresu, vlastima i odabranim medijima. Haugen tvrdi da ti podaci dokazuju da kompanija stavlja profit ispred dobrobiti svojih korisnika.

<sup>3</sup> <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/11/9/zvizdacica-pred-odborom-ep-a-facebook-ugrozava-integritet-demokratije>

<sup>4</sup> <https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2021/11/4/zvizdacica-iz-facebook-a-prestravljena-planovima-za-razvoj-metaverzuma>

pravcu. Moglo se adekvatnije zaštititi ljude u Etiopiji kad je bilo etničko nasilje zbog društvenih mreža.

Facebook je optužen za raspirivanje nasilja u etiopskoj regiji Tigray tako što je dopustio širenje lažnih informacija. Činjenica je, naprimjer, da Facebook sebi može priuštiti 10.000 inženjera za recenziju igara, ali ne i za sigurnosne sisteme – a to pokazuje izostanak odgovornog rukovodstva. Facebook je reagirao na komentare zviždačice i naveo da će u 2021. godini potrošiti više od pet milijardi dolara na sigurnosna pitanja na čemu radi 40.000 ljudi. Ova firma ne može sama razvijati novu tehnologiju ili ulagati u sigurnost ljudi. Društvene mreže mogu biti značajni pokretači društvenih promjena. Mogu pomoći u borbi protiv korupcije, nepotizma, diskriminacije, jačanja autokratije, kršenja ljudskih prava...

Mnogo je slučajeva na socijalnim mrežama u kojima se očituje i širi mržnja. Ton u Internetu je bio surov, naročito u vrijeme pandemije, ali bilo je toga i ranije. Posebno su pogođene žene, a češće one koje se javno eksponiraju. Zbog toga su društvene mreže poput Fejsbuka i Jutjuba u Njemačkoj obavezne da brišu komentare koji potiču i šire mržnju.<sup>5</sup>

## Dehumanizacija

I prije pandemije koronavirusa došlo je do *parcijalizacije rada i osamljivanja radnika*. Radnici u proizvodnji nesigurni su i usamljeni. Osjećaju da su dezorjentisani. U vezi sa zaposlenjem vlada nesigurnost i neizvjesnost. Osjećaju da su izgubili mnoga prava koja su im pripadala u normalnim okolnostima.

Dehumanizacija je gubljenje ljudskih osobina, nečovječnost i nedostatak ljudskosti. Po definiciji to je nestanak osobina koje čovjeka čine čovjekom, gubljenje ljudskosti; onečovječenje. U filozofskom smislu to je otuđenje čovjeka od savremenog svijeta i savremene vreve gradskog života. Suprotan pojam je *humanizacija*.

Neki smatraju da je dobro iskustvo to što je naše potrošačko ponašanje ograničeno i što smo ponovo upućeni sami na sebe. Svi intuitivno znaju da potrošnja nakratko stvara podsticaje, ali to nije ono što dugoročno povezujete sa srećom. U ovim krizama mogli bismo se filozofski osvrnuti i na koncept sreće koji se mijenja. U antičkom shvatanju sreće moral igra važnu ulogu: *samo moralni život je dobar život*. Lijepo je prisjetiti se na ovom mjestu i spomenuti onu čuvenu izreku francuskog matematičara i filozofa *Blaisea Pascala*: „Sva čovjekova nesreća proističe iz njegove nesposobnosti da bude sam u prostoriji.“ Kako se možemo nositi s dosadom izolacije, pandemija, ratnih kriza koje dugo traju?

Filozofski gledano nije samo Blaise Pascal, nego je i Martin Heidegger insistirao na tome da bi čovjek samostalno trebao pronaći svoj put. Tada zabrinutost za vlastito postojanje postaje najvažnija briga. Tu zabrinutost i strepnju osjećamo u trenucima egzistencijalne izloženosti *ničemu*, kako to Heidegger kaže. Tako u ovim veoma tihim trenucima, u vrijeme kriza, dok sjedimo sami u sobi, postajemo svjesni svoje nesposobnosti: okruženi smo bolešću i smrću koja nas čeka.

Hannah Arendt je međutim uvijek smatrala da društvenost i aktivan život (*Vita Activa*), izgledaju sasvim drugačije. Da se radi o tome da politički zajedno djelujemo. To je mnogo bolje i mnogima se to više sviđa. Mogu li ove krize izazvane pandemijom koronavirusa i agresijom Ruske federacije na Ukrajinu, promovisati povratak na ono što je zaista važno ili bitno u životu?

---

<sup>5</sup> Zakon u Njemačkoj od 1. februara je strožiji. Socijalne mreže, koje imaju više od dva miliona korisnika, neće morati samo da izbrišu kažnjive sadržaje, već u principu moraju da Saveznoj kriminalističkoj službi (BKA) prijave sadržaj i IP adresu. Prijave prima nova „Centralna služba za kažnjive sadržaje u Internetu“ (ZMI). Od 1. februara se oko 200 policajaca i policajki bavi ozbiljno borbom protiv kriminala iz mržnje. S obzirom na opremljenost, zvuči ambiciozno.

Postalo je važno za pojedince kako ćemo se ponašati u ovim krizama i koliko možemo iskoristiti svoju pozitivnu energiju. Treba biti optimista i podsticati ljude da iskoriste tu priliku i njene pozitivne učinke, tragati za boljim rješenjima i za srećom.

## Kulturne promjene

Kulturna promjena je koncept koji označava neke unutrašnje i vanjske faktore koji dovode do promjene kulturnog obrasca društava. Društvena promjena je promjena obrazaca kulture, strukture i društvenog ponašanja u određenom vremenskom periodu. Društvena promjena nas suočava s novim izazovima i tjera nas na promjenu ponašanja. Mogu biti materijalne i nematerijalne prirode. Kulturne promjene mogu doći iz mnogih izvora, ali većina njih dolazi *kroz kontakt s drugom kulturom, izume<sup>6</sup> i unutrašnje prilagođavanje kulture*. U dodiru sa novom kulturom ljudi mogu doživjeti *kulturni šok*.<sup>7</sup>

Postoje tri glavna faktora kulturnih promjena: a) *Kontakt* između dva društva može promijeniti kulturu oba društva kroz proces „kulturne difuzije“ i „akulturacije“; b) Evolucija tehnologije: Svaka tehnološka evolucija donosi promjenu u oblasti kulture. Primjer su promjene u tehnologiji proizvodnje, promjene u sredstvima komunikacija, promjene u prevoznim sredstvima; c) Geografski i ekološki faktor je prirodni ili fizički faktor. Na to utiču klima ili padavine, položaj mjesta, blizina mora. Geografski položaj također odlučuje o kulturi i načinu života ljudi. Svaka promjena fizičkih uvjeta života automatski dovodi do promjene njihove kulture, navika i načina organizovanja. Vremenske nepogode, poplave, klizišta, zemljotresi, vjetrovi, havarije utiču na promjenu kulture življenja, stanovanja, gradnje, odijevanja i stila života.

Uzroci kulturnih promjena su mnogi: Ponekad se članovi društva često suočavaju sa običajima koji se razlikuju od onih koje su naučili i prihvatili. U takvoj situaciji usvajaju neke nove običaje, odbacuju druge, a slijede modificirane verzije trećih. Ovo bi se moglo nazvati *kulturnim eklekticismom*.<sup>8</sup> Novi običaji i prakse će se lakše usvojiti, pod uslovom da predstavljaju ono što se smatra društveno poželjnim i korisnim i ako se ne sukobljavaju sa postojećim i još uvijek uvažavanim običajima i praksama. Promjene u kulturi su uvijek nametnute postojećoj ili tradicionalnoj kulturi, posebno tokom *kulturnog kontakta*. Sve kulturne promjene nisu podjednako važne. Neke promjene se uvode u kulturu jer se smatraju neophodnim za ljudski opstanak. Prihvataju se i neke druge promjene kako bi se zadovoljile društveno stečene potrebe koje nisu bitne za opstanak. Uobičajena je činjenica da kriza *ima tendenciju da proizvede ili ubrza kulturne promjene*. Ako se promjene jednom prihvate zbog krize, one imaju tendenciju da opstanu. Primjer su žene koje su bile uključene u vojsku tokom Drugog svjetskog rata, a i sada su više vojno angažovane. Kulturna promjena je kumulativna u svom ukupnom učinku. Mnogo se dodaje, a malo se gubi. Porede ih sa rastom drveta koje se stalno širi, ali samo gubi lišće. Ponekad svoje grane s vremena na vrijeme i izgubi, ali je bitno da preživi.

Kulturna promjena dovodi do lančane reakcije, jer kad se promjena prihvati u kulturi i postane definisana kao „društvena nužnost“, pojavljuju se nove potrebe, podstičući želju za daljnjim promjenama koje će dopuniti one prvobitne. Procesi promjene se često i ne vide. Sve

<sup>6</sup> Izum parne mašine i „preuzimanje“ kukuruza, krompira i kokaina bitno su promijenili prehrambene i društvene navike u Evropi.

<sup>7</sup> Kulturni šok (engl. *culture shock*) je izraz koji se koristi za opisivanje osjećaja tjeskobe, nelagode, nesigurnosti, zbunjenosti, koji pogađa ljude u dodiru s drukčijom okolinom, kulturnim ili socijalnim okruženjem. Izraz je prvi put koristila 1951. godine američka antropologinja Cora DuBois, a 1954. godine proširio antropolog Kalvero Obereg.

<sup>8</sup> Eklekticism u umjetnosti je spajanje i miješanje raznih stilova ili „posuđivanje“ elemenata jednog umjetničkog pravca u drugim pravcima. Većina savremene, posebno postmoderne umjetnosti, smatra se eklektičnom. Eklekticism se u arhitekturi javlja već u 19. vijeku upotrebljavanjem ili imitacijom elemenata iz različitih i često kontradiktornih arhitektonskih stilova, ili na kraju i elemenata iz djela drugih umjetnika i njihovog spajanja u nove cjeline ili kompozicije (tzv. historicizam). I savremena postmoderna arhitektura njeguje neke oblike eklekticismu.

kulture su usmjerene na promjene, ali se, u isto vrijeme, i odupiru promjenama. Postoje dinamični procesi koji funkcioniraju kao prihvatanje novih ideja i stvari, dok drugi podstiču stabilnost ili joj teže. Vjerovatno bi došlo do društvenog i psihičkog rastrojstva i haosa, da nema tih *konzervativnih snaga koje se opiru promjenama*. Kulturni procesi *per definitionem* podrazumijevaju da je kultura dinamično okruženje puno simbola u kojem inovacije (izumi i otkrića) i *proces difuzije* (kontakti s drugim kulturama) diktiraju tempo promjena.

Postoje *tri* opća izvora uticaja ili pritiska koji su odgovorni i za promjenu i za otpor prema njoj: *sile koje djeluju unutar društva, kontakt između društava i promjene u prirodnom okruženju*. Proces koji dovode do promjena uključuju izum i gubitak kulture. Izumi mogu biti tehnološki i ideološki. Tu spadaju stvari kao što su izumi algebre ili stvaranje predstavničkog parlamenta kao zamjena za vladavinu kraljevskim dekretima. Tehnološki izumi uključuju nove alate, izvore energije i metode transporta, kao i *stil odijevanja i tjelesne ukrase*.

*Gubitak kulture* neizbježan je rezultat zamjene starih kulturnih obrazaca novim. Naprimjer, malo Bosanaca i Hercegovaca zna kako se brinuti o konjima. Prije jednog stoljeća to je bilo opštepoznato, osim u nekoliko velikih urbanih centara. Od tada su vozila na motore sa unutrašnjim sagorevanjem zamijenila konje kao nekad važno prevozno sredstvo, a znanje o njezi konja izgubilo je na značaju. Rezultat toga je da se djeca rijetko podučavaju starim vještinama. Umjesto toga, oni su obučeni za *korištenje novih tehnologija: automobila, televizora, stereo uređaja, mobilnih telefona, kompjutera, laptopa, tableta i iPod-a...*

Unutar društva procesi koji rezultiraju *otporom promjenama* uključuju *naviku i integraciju kulturnih osobina*. Naročito stariji ljudi često se suzdržavaju da zamijene svoje, odavno poznate kulturne obrasce. *Uobičajeno ponašanje* pruža emocionalnu sigurnost u prijetećem svijetu *brzim promjena*. Religija također često pruža snažno moralno opravdanje i podršku za održavanje tradicionalnih načina ponašanja i očuvanja tradicionalne kulture i vrijednosti. Početkom 21. vijeka ovo se posebno odnosi na nacije koje se uglavnom vode islamskim pravom (šerijatom), kao što su Iran, Saudijska Arabija, Avganistan i Pakistan.

Kulturne institucije su integrisane i često međuzavisne i to je *glavni izvor otpora promjenama*. U drugoj polovini 20. vijeka, brzim promjenama statusa sjevernoameričkih i evropskih žena opirali su se mnogi muškarci jer je to neminovno rezultiralo promjenama i u njihovim ulogama. *Muška i ženska uloga* ne postoje nezavisno jedna od druge. Ova vrsta integracije kulturnih osobina neizbježno usporava i modificira kulturne promjene. To je izvor frustracije za one koji se žele promijeniti i za one koji to ne žele.

Procesi koji dovode do promjena i koji nastaju kao rezultat kontakta između društava su: *difuzija, akulturacija i transkulturaciona*.<sup>9</sup> Difuzija je kretanje stvari i ideja iz jedne kulture u drugu. Kada dođe do difuzije, oblik i osobine mogu se premjestiti iz jednog društva u drugo, ali ne i njegovo izvorno kulturno značenje.<sup>10</sup> Difuzija je proces u kome se nove ideje, ponašanja, tehnologija i vjerovanja prenose s osobe na osobu, s grupe na grupu ili s društva na društvo. Tehnologija i proizvodi prenose se najlakše – kao što se to odnosi, naprimjer, na Coca-colu ili McDonalds'a kao simbole američke kulture u svijetu. Nematerijalni dijelovi kulture – kao ideje i vjerovanja – sporije i teže se prenose jer su trajnije i stabilnije. Prenosjenje ili nametanje nematerijalnih dijelova kulture često izaziva otpore i sukobe.

<sup>9</sup> Transkulturaciona je neologizam koji ukazuje na proces asimilacije jedne kulture prema drugoj, a to rezultira novim kulturnim identitetom. Koncept transkulturacione uveo je u područje kulturne antropologije kubanac Fernando Ortiz (1881-1969) kao pokušaj tačnog izražavanja engleskog izraza akulturacija definišući različite faze asimilacije iz jedne kulture u drugu.

<sup>10</sup> Na primjer, kada je McDonald's prvi put donio svoje hamburgere u američkom stilu u Moskvu i Peking, oni su prihvaćeni kao luksuzna hrana za posebne prilike jer su bili relativno skupi i egzotični. U Americi, imaju sasvim drugačije značenje – to su obični svakodnevni proizvodi brze hrane.

Akulturacija je ono što se događa cijeloj kulturi kada se nove osobine i vrijednosti šire u velikim razmjerima i značajno zamjenjuju tradicionalne kulturne obrasce.<sup>11</sup> Pojmovi *akulturacije* i *enkulturalizacije* upućuju na procese usvajanja tuđih kultura. To mogu biti prirodni procesi u kojim se usvajaju znanja potrebna za život u društvenim grupama. Za akulturaciju je važan stalni kontakt kultura. Važno je da li je taj kontakt prirodan ili je nametnut i od toga zavisi rezultat i odnos kultura. Različite kulture mogu se međusobno oplemeniti pa tako da nastane bogatija i raznovrsnija kultura.<sup>12</sup> Ovaj proces može dovesti do favorizovanja i potiskivanja jedne na račun druge kulture. *Inkulturaciona* je proces unošenja vrijednosti jedne kulture u sistem vrijednosti druge kulture kao što je unošenje kršćanske u nekršćansku kulturu. *Enkulturaciona* je dodir kultura u kojoj jedna kultura zadržava svoju bit, ili suštinu, ali prihvata neke elemente druge kulture i prilagođava ih sebi, tako da kulturne inovacije jedne kulture postaju inovacije i druge kulture. Pojmovi *akulturacije* i *enkulturacione*, dakle, ukazuju na procese usvajanja tuđih kultura.

Nakon nekoliko vijekova nemilosrdnog pritiska evropskih Amerikanaca da usvoje njihov način života, *kulture Indijanaca su u velikoj mjeri akulturirane*. Kao rezultat toga, velika većina američkih Indijanaca sada govori engleski umjesto jezika svojih predaka, nose odjeću u evropskom stilu, idu u školu da uče o svijetu iz evropske perspektive i sebe vide kao dio šireg američkog društva. Indijanska društva se nastavljaju *akulturirati*, većina doživljava odgovarajući *gubitak tradicionalne kulture*, iako pokušavaju da je sačuvaju.

Dok je *akulturacija* ono što se događa cijeloj kulturi, *transkulturaciona* je ono što se događa pojedincu kada se preseli u drugo društvo i usvoji njegovu kulturu. Imigranti koji uspješno uče jezik i prihvataju kao svoje kulturne obrasce novousvojene zemlje su se *transkulturalizirali* ili asimilirali. Nasuprot tome, ljudi koji godinama žive kao socijalno izolovani iseljenici u stranoj zemlji, a da ne žele ili ne očekuju da će se asimilirati, kao učesnici u kulturi domaćina, ne *transkulturaliziraju*.

Postoji još jedan proces koji vodi do promjene koja se javlja kao izum unutar društva kao rezultat ideje koja se širi od druge. Ovo je *difuzija stimulusa* – pravi *izum* koji je podstaknut idejom iz druge kulture. Primjer toga se dogodio oko 1821. godine kada je Indijanac po imenu *Sequoyah*, koji je vidio pisanje na engleskom i to ga je podstaklo da stvori jedinstveni sistem pisanja za svoj narod. Vjerovatno je da su stari Egipćani oko 3050. godine p.n.e. izmislili svoj hijeroglifski sistem pisanja nakon što su saznali za sistem *klinastog pisanja* koji su izmislili Sumerani u današnjem južnom Iraku. Postoje procesi koji djeluju i u kontaktu između kultura koji rezultiraju otporom promjenama. To je zbog takmičarskih osjećaja i percepcija „mi protiv njih“. *Etnocentrizam* navodi ljude da odbace druge ideje i stvari kao neprirodne, pa čak i nemoralne. Ova dinamika unutar grupe i van grupe obično rezultira otporom na *akulturaciju* i *asimilaciju*. *Etnocentrizam* je pojava karakteristična za različite društvene grupe: nacije, porodice, plemena, univerzitete, crkve, političke stranke. Misao da pripadamo „najboljima“ stvara osjećaj grupnog ponosa, pripadanja i kolektivnu samosvijest, a to povećava grupnu koheziju. To istovremeno uzrokuje sukobe s drugim grupama. Vjerovanje nacista u superiornost arijevske rase i kulture dovela je do najstrašnijih zločina u prošlom vijeku.

Vremenom se pokazalo da raniji *pristup razumijevanju promjene kulture mora uključiti i razmatranje promjena u okruženju u kojem društvo postoji*. Naprimjer, ekološka degradacija zaliha svježih vode, obradivog zemljišta i izvora energije historijski je rezultirala stvaranjem novih izuma, migracijama, pa čak i ratom za sticanje osnovnih resursa.

<sup>11</sup> *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002., str.19.

<sup>12</sup> Faruk Kozić, *Pravo na ljudskost* (Rasprava o demokratiji, ljudskim pravima i društvenim pitanjima) „Meligrafprint“, Zenica, 2016., str.52-53.

Ljudske aktivnosti globalno pokreću se mnogo brže od svih prirodnih procesa. Jedna od nuspojava ovoga je *erozija tla* koja uzrokuje progresivan gubitak poljoprivrednih površina u isto vrijeme kada ljudska potreba za njima raste. Istraživanje koje je sproveo *Bruce Wilkinson* sa Univerziteta u Mičigenu pokazalo je da je ova erozija izazvana ljudima počela da prevazilazi sposobnost prirode da je popravi prije mnogo vijekova.

### **Šta su društvene i kulturne promjene?**

Sociologija kao posebna disciplina nastala je kao odgovor na velike promjene u društvu. Prvi sociolozi pokušali su spoznati, objasniti, pa čak i predvidjeti budući razvoj društva. Od tada se tempo promjena stalno ubrzavao. Tokom historije, društva su se mijenjala, ali nikad takvim tempom kao od kraja 19. do početka 21. vijeka. Neki smatraju kako je samo mijena ili promjena vječna. Najvažniji izvori teorije društvenih promjena su bile promjene stanovništva, urbanizacije i ekološke promjene. Ovom treba dodati *promjene u oblasti nauke i tehnike* koje snažno utiču na društvenu dinamiku. *Društvena promjena* je naziv za osnovnu promjenu obrasca kulture, strukture društva i društvenog ponašanja u nekom periodu. To je takav proces u kome jedno društvo postaje drugačije, iako u mnogim oblastima ostaje isto. Društvo se neprestano mijenja, ali se ta promjena odvija tako da je često ne primjećujemo. Starije generacije govore o „dobrim starim vremenima“, ili „toga nikad nije bilo“, ili „prije je bilo više reda“... Društvo nas svojim promjenama suočava s novim izazovima i često prisiljava na usklađivanje i promjenu ponašanja.

Društvena promjena se odnosi na velike promjene tokom vremena u društvenim vrijednostima, normama i obrascima ponašanja, dok je *kulturna promjena* transformacija kulture putem otkrivanja, pronalazaka i kontakata s drugim kulturama. *Primjeri društvenih promjena* su: reformacija, ukidanje transatlantske trgovine robljem, pokret za građanska prava, feministički pokret, pokret za prava LGBTQ i zeleni pokret. *Primjeri tradicionalne kulture* su: norme kao neformalna, nepisana pravila koja regulišu društveno ponašanje, jezici, festivali, rituali i ceremonije, praznici, zabave, hrana, arhitektura. Oblikovanje kulture može se osjećati kao ogroman, gotovo nemoguć poduhvat. Ali uz pravilnu pripremu i proces upravljanja kulturom, to ne mora biti teško.

### **Kultura i društvene promjene**

Kulturni faktori, uz ekonomske, političke, vojne, sigurnosne, značajno utiču na procese društvenih promjena. Naprimjer, religija u društvu može igrati konzervativnu ili inovativnu ulogu. Mnoge vjerske dogme u historiji kočile su društvene promjene (sjetimo se *G. Bruna* i *G. Galileia*) insistirajući na tradicionalnim vrijednostima ili ponašanju. Međutim, *religijska uvjerenja često igraju i pokretačku ulogu pospješujući društvenu promjenu*. Takav je slučaj bio s uticajem protestantizma na nastanak kapitalizma, naprimjer.

Razvoj nauke i sekularizacija doprinijeli su kritičkom odnosu i inovativnosti modernog svjetonazora. Danas više ne prihvatamo običaje i navike ako su obavijeni autoritetom tradicije. Savremena društva sve propituju i za sve traže racionalno objašnjenje. Da bi bile prihvaćene, stvari moraju biti argumentovano pokazane. Takav odnos prema svijetu karakteristika je modernih društava. Način na koji razmišljamo uticao je na proces promjene u savremenom svijetu, ali se i *sadržaj ideja* promijenio. *Ideali slobode, jednakosti i demokratske participacije*, poštivanja ljudskih prava, nastali u posljednjih nekoliko vijekova poslužili su kao pokretači dalekosežnih društvenih, socijalnih, ekonomskih, kulturnih i političkih promjena. Revolucije su značile raskid

s tradicijom i upućivale na stalnu promjenu načina života u težnji ka boljem i slobodnijem društvu.<sup>13</sup>

U razvijenim državama, posljednjih godina mnogo se govori o problemima integracije izbjeglica i useljenika. Problemi sa izbjeglicama opravdavaju se lošom integracijom. Kultura nije sabrana grupa karakteristika: komponente kulture čine više ili manje povezanu cjelinu. Mnoge vlade i organizacije iz ekonomski razvijenih zemalja previdjele su tu činjenicu, pa je ekonomska pomoć ponekad imala štetne posljedice na kulture zemalja „trećeg svijeta“. *Različiti elementi neke kulture – tehnologija, običaji i vjerovanja* – međusobno se prepliću. Svakodnevno postupanje, načini osiguravanja egzistencije, spolne uloge i najviše vrijednosti predstavljaju interaktivne segmente kulture. Kad se jedan dio promijeni, to utiče i na ostale. Međutim, to ne znači da kulturu treba shvatiti kao čvrsto organizovan sistem. Step en kulturne integracije različit je od jednog društva do drugog. Komplet na integracija bilo koje kulture nije moguća, jer svakodnevni život i kontakti s drugim kulturama neprestano utiču na tu pretpostavljenu savršenu ravnotežu.<sup>14</sup>

Sukobi između etničkih grupa imaju psihološke i sociološke uzroke. Psihološki uzroci povezani su sa procesom socijalizacije kad djeca u vrlo ranoj dobi usvajaju ne samo *svijest o etničkoj* pripadnosti, već i *stereotipe i predrasude* o vlastitoj i tuđim narodima i nacijama. Na sociološkom nivou glavni su uzroci etnocentrizam i grupno zatvaranje. To je *vrednovanje tuđih kultura sa stajališta vlastite*, s time što se u etničkim i nacionalnim konfliktima tom pridružuje i sumnja prema pripadnicima drugih kultura kao tuđih, stranih i manje vrijednih. Na to se logično nadovezuje *grupno zatvaranje*, tj. proces kojim grupe održavaju svoje granice, ograničavajući ili zabranjujući međugrupne kontakte, kao što su brakovi, trgovina, stanovanje u susjedstvu, druženje...

### Online nastava

Istraživači su otkrili da nastava na daljinu tokom prvog korona-lockdowna nije imala značajniji učinak. Za učenike je *online-nastava* bila otprilike kao i ljetni raspust. Kada su na početku pandemije koronavirusa u proljeće 2020. godine širom svijeta bile zatvorene škole, a učenici morali ostati kod kuće, niko nije ni slutio da to neće biti samo dvosedmična pauza nastave, odnosno kratkotrajni prekid školskog rada. Uskoro je postalo jasno da učenici neće dugo ponovno vidjeti svoje učionice. Umjesto regularne nastave u školi, pokrenut je proces „distance learning“, *online-nastave u virtualnim učionicama*. Jedan tim istraživača s Goetheovog univerziteta u Frankfurtu na Majni otkrio je da djeca i mladi tokom trajanja virtualne nastave na početku pandemije i nisu baš puno toga naučili – iako su škole nastojale da se „prebace“ na online-nastavu.

Istraživači su analizirali studije iz raznih dijelova svijeta koje su se bavile upravo pitanjem kako se *kompetencija učenika* i učenika razvijala tokom prve faze nastave na daljinu u proljeće 2020. godine. Rezultati su bili poražavajući: nivo znanja kod mnogih mladih ljudi koji su morali učiti od kuće – je *stagnirao*. Neke studije su čak pokazale i da postoje *slučajevi gubitka kompetencija*, znači da su učenici tokom te faze izgubili već stečena znanja ili sposobnosti. To je otprilike isti onaj efekt koji se uoči nakon ljetnog raspusta, tvrde istraživači. Frankfurtski tim je detaljnije analizirao rezultate 11 studija iz *Njemačke, Holandije, Belgije, Austrije, Kine, Australije i SAD-a*. U proljeće 2020. godine svi su se učesnici tog procesa našli u posve novoj, neviđenoj situaciji. Mladi zbog korone gube dio svog života. Pod mjerama ograničenja zbog

<sup>13</sup> Faruk Kozić, *Humanistička baština, demokratija i ljudska prava*, „Meligrafprint“, Zenica, 2019., str.95-96.

<sup>14</sup> Isto, str.98-99.

pandemije naročito su patila djeca i mladi. Povećavale su se i socijalne razlike. To polako shvataju i političari.

Još uvijek nema puno pouzdanih podataka o školskim postignućima tokom prvog *lockdowna*, odnosno da je studija na kojoj se radilo bila je samo prvi prikaz stvarnog stanja. Tek treba istražiti kakve su učinke imali kasnije restrikcije, škole su bile zatvorene i tokom jeseni odnosno zime. Ogroman je pad, pogotovo kod najmlađih. Nakon prve faze *online*-nastave u proljeće 2021. godine već su uočili deficite kod djece – i to uprkos činjenici da su se svim silama trudili osigurati kvalitetnu nastavu. Učitelji i nastavnici često su izjavljivali: Uočili smo ogroman pad znanja učenika i studenata. Imali su cijeli niz učenika koji na kraju školske godine (2020. godine) nisu bili na nivou na kom su trebali biti. I kad su oni nakon ljetnih raspusta krenuli u naredni razred, učitelji su morali mnogo toga nadoknađivati.

Kod najmlađih učenika je pad znanja tokom i nakon prvog *lockdowna* u proljeće 2021. godine bio najuočljiviji, tvrdili su istraživači iz Frankfurta. Mnogo toga zavisilo je od samih roditelja. Ne samo da li oni kontrolišu jesu li djeca pravovremeno predala svoje domaće zadaće, već i to da li oni rade zajedno s djecom. I upravo zbog toga istraživače nije iznenadilo da su djeca i mladi iz socijalno slabijih domaćinstava bili *posebno zakinuti*. Važnu je ulogu u obrazovnom procesu u tim mjesecima imala je tehnička oprema koja je kod kuće bila na raspolaganju učenicima. U boljoj situaciji bila su djeca čiji su roditelji radili od kuće, pa su uz svoje radne obaveze mogli nadgledati i proces „*homeschoolinga*” – uglavnom su to bili roditelji s uredskim poslovima ili koji rade na daljinu. Mnogi učenici i studenti nisu imali kvalitetnu opremu, računare, laptope, mobitele ili dostupnu mrežu.

Mnogi učenici i studenti smatraju da su imali problema i naučili malo. I starije učenice i učenici, koji su mogli raditi samostalno od kuće, pričaju o problemima s kojima su se suočili prilikom iznenadnog prelaska na *online*-nastavu. Na početku nastava na daljinu nije bila kvalitetna. Škole nisu imale standardizirani plan, nisu svi nastavnici koristili istu platformu za svoje kurseve, a neki nastavnici su se teško snalazili. Na fakultetima su profesori radili sa više različitih programa. Praksa je pokazala da su bili neujednačeni modeli izvođenja nastave. Sve to se odrazilo na znanje učenika i studenata.

Učenici su naučili manje, a i ono šta su naučili nisu sigurni kao što bi to bio slučaj da su redovno išli u školu. Mnogi su se ustručavali da zamole nastavnike da im pomognu kad im je pomoć bila potrebna. I onda su jednostavno i dobili manje podrške<sup>15</sup> i znanja.

## Rad od kuće

Promjene u oblasti rada su velike i značajne. Usljed pandemije koronavirusa mnoge firme su su obustavljale proizvodnju ili je smanjivale. Opala je proizvodnja, smanjen uvoz i izvoz. I proces globalizacije je zaustavljen. U oblasti obrazovanja prešlo se na *online* nastavu. Istraživanja su pokazala da je nastava na daljinu je bila nužna, ali nije dala očekivane i značajnije rezultate. Zabilježen je veliki pad znanja kod mladih. Te mlade generacije mnogi su nazvali „korona generacija“ i tvrdili da su izgubili dio najljepših godina života.

U pandemiji je rad kod kuće za mnoge postao svakodnevnica, a čini se da i mnoge firme žele nastaviti takav rad i nakon korone. Međutim, pokazalo se kako *home office* ima i svojih loših strana. Rad od kuće kompanijama štedi velike troškove. Kao da su svi bili dobitnici?<sup>16</sup> To je i

<sup>15</sup> <https://www.dw.com/hr/online-nastava-kao-ljetni-raspust/a-58015720>

<sup>16</sup> Čitav niz digitalnih kompanija već odavno ima praksu svojim zaposlenim omogućiti rad od kuće, ali i neke finansijske institucije kao što su *Deutsche Bank* ili *Commerzbank* davali su su mogućnost svojim saradnicima da barem dio radnog vremena provedu u *home officeu*.

firmama zanimljivo: takva atraktivna ponuda može biti argument nekome da radi baš kod njih, a to je i pitanje troška. Kancelarije (uredi) koštaju, košta i namještaj, oprema, čišćenje i održavanje, grijanje i uređenje sanitarnih prostorija. U kućnom uredu sav trošak snose zaposleni, sve do papira koji potroše.

Praksa je pokazala da firme kod kojih je tehnički moguće posao obaviti izvan kancelarije ne žele potpuno odustati od uobičajenog načina rada. Odlučujuće za uspješan rad od kuće nije toliko vrsta posla koji se obavlja, koliko okolnosti u kojima njihovi radnici i saradnici stanuju. To je osnovni zaključak studije Tehničkog univerziteta Darmstadt, na osnovu širokog ispitivanja zaposlenih. Ukazali su da uvođenje rada od kuće produbljuje jaz u društvu. Kad se ima vlastita radna soba, onda ni povremene „posjete“ ne smetaju. Međutim, takve zgrade se više ne grade. Samo bogatiji mogu sebi tako nešto priuštiti.

Ne bi trebalo padati u *naivni optimizam*. Privreda i radna mjesta su bili ugroženi. Teško je bilo i zamisliti šta bi se dogodilo ako bi se poklopili preopterećeno zdravlje i recesija. Nadati se da će iz svega ovoga izaći i nešto pozitivno? Ova kriza i zastoj predstavljaju *prostor za razmišljanje* koji nam je dat. Mnogi smatraju da su odavno potrebne reforme i promjene. Mogu se preispitati pojedinačni elementi svakog sistema, oni o kojima se već dugo raspravlja. Savremene krize *podrazumjevaju rad od kuće, veću fleksibilnost i kompatibilnost s porodicom i veću zabrinutost*. Neoprostivo je što su neke institucije i neki poslodavci i dalje protiv toga, i *smatraju da moraju nadgledati svoje zaposlene i preko kamera*. To nije u skladu s vremenom u kome živimo, sa demokratijom i ljudskim pravima.

### **Radne sobe su luksuz**

U tri ispitivanja provedena prošlog ljeta i jeseni je anketirano 952 zaposlenih koji su dali svoju ocjenu o uspješnosti (učinkovitosti) i koliko su zadovoljni takvim radom. Utvrđeno je kako je dobra trećina upitanih priznala da im je radni učinak kod kuće mnogo manji nego kad bi radili u firmi ili kancelariji. Čak i kod naučnog rada, gdje bi se činilo da je kod kuće bolje, svjedoči se kako je to poboljšanje u manjem opsegu nego što bi se moglo očekivati.

U nekim firmama na prvom mjestu ističu da zadovoljstvo radom od kuće prije svega zavisi kako i gdje se živi. *Način kako se stanuje je mnogo važniji nego vrsta posla* koji se obavlja ili čak broj djece koju se ima. To se nije očekivalo. Ukratko: što su ispitanici bili zadovoljniji stanom u kojem žive, to su bili zadovoljniji i produktivniji u radu od kuće. Odavno se ne grade stanovi u kojima je predviđena „radna soba“ – pogotovo ne za oba partnera. Jedno je ako neko mora svoj posao obavljati na kuhinjskom stolu uz galamu djece koji svoju školsku nastavu moraju obaviti *online* od kuće, a drugo je kad se ima svoju radnu sobu. Trećina zaposlenih u radu od kuće vidi prije *nedostatke* nego *prednosti*. Pokazalo se da zaposleni koji nemaju svoju radnu sobu teže napreduju.

Jasno je i ko ima novaca za veliki stan ili kuću: oni koji već imaju visoke prihode i iskusni su u svom poslu. Samci i mladi saradnici koji u pravilu žive u malenim stanovima trpili su zbog izolacije i nemogućnosti razmjene iskustva s kolegama. *Direktna socijalna interakcija* s kolegama, mogućnost učiti od starijih, ali i šansa pokazati se i napredovati u karijeri su u *home officeu* manje izraženi. Kod mladih saradnika je bitno manje izražena identifikacija s poslom ili firmom za koju rade. Sve to uzrokuje i manje zadovoljstvo čitavim načinom života, uslovima, standardom, sigurnošću i perspektivom na poslu.

Istraživanje je pokazalo i kako je *home office* i prije pandemije bila mnogo raširenija praksa nego što se to možda smatralo, ali u koroni je takav način rada poprimio posve druge razmjere, jer nije bilo drugog izbora. Takav *prisilan i stihijski prelazak* na rad kod kuće nije

ostavio mogućnost ispunjavanja uslova za uspješan rad i karijeru. *Za rad od kuće su pretpostavka stambeni uslovi* i da zaposleni žele tako raditi. Realnost takve „fleksibilnosti“ je beskonačni napor ostati *koncentrisan radom* – a za to je potrebna upornost i strpljenje.

### Potrebni su i drugačiji gradovi

Bez takvog aktivnog procesa promjene *postoji opasnost da loše strane rada od kuće prevagnu od eventualne koristi* i tu bi trebali nešto učiniti, firme, poslodavci i država. Jer tako se stvara duboka podjela u društvu: na one koji su već uspješni i imaju velike stanove i na one koji zbog nedostatka vlastite radne sobe nisu tako uspješni, i koji će ostati na dnu hijerarhijske ljestvice, sa slabijim standardom i uslovima života. *Home office* je time na putu da postane statusni simbol dobitnika novog svijeta rada<sup>17</sup>, ili nove fleksibilnosti rada.

Nastala su *virtualna putovanja, virtualna druženja*. Mnogi su se pitali hoće li korona trajno promijeniti naše živote? Restrikcije su popustile širom cijele Evrope, ali strah od koronavirusa i nove navike na koje nas je prisilila ova kriza neće nestati preko noći. Do pronalaska vakcina protiv koronavirusa, 40 posto ispitanika namjeravalo je izbjegavati sredstva javnog prevoza – autobuse, vozove, avione. Radije će sjesti na bicikl nego se ukrcati u autobus, odvesti se tamo kuda idu automobilom nego vozom. Skoro 30 posto ispitanih je navodilo kako će nakon ovog iskustva s korona-krizom manje putovati, poslovno i privatno.

Virtualni turizam je putovanje bez rizika? Turistička zajednica Vela Luke objavila je na svojoj Facebook stranici gotovo svakodnevno predivne fotografije mora, sunca i prirode. Fotografije koje svakoga u sekundi odvedu u virtualni odmor i uživanja. Je li korona otvorila jedan novi sektor turizma – *virtualni turizam*? Hoćemo li ubuduće „konzimirati“ putovanja na *egzotične destinacije* iz kauča, preko kompjuterskih ekrana, laptopa, tableta i mobitela?

Turistički savez Grčke je napravio jednu platformu koja tako funkcioniše, *Greece from home*, ali sigurno ne s ciljem da *virtualni zamijeni pravi turizam*. U Grčkoj su historijske znamenitosti na otvorenom ponovo dostupne za posjetioce. Turistima iz inostranstva to još nije od velike koristi jer su morali 14 dana u karantin nakon što dođu u Grčku. Turističke zemlje se nadaju da će turizam u njihovim zemljama ponovo biti onaj stari. Ili je možda opcija da se *virtualne posjete* koje su bile besplatne počnu naplaćivati, kao što su to radili neki portali na društvenim mrežama? *Razvoj situacije oko epidemije koronavirusa određivao je naš život, naše navike*<sup>18</sup> i *pojavi se novi stil ponašanja, pozdravljanja bez rukovanja...*

Kultura pozdravljanja i način na koji se međusobno susrećemo su se potpuno promijenili. Mnogi i dalje izbjegavaju rukovanje i nose maske. *Na radno mjesto se išlo samo s negativnim korona-testom*. Njemački poslodavci morali su omogućiti testiranje na koronu svojim zaposlenim radnicima koji ne rade ili ne mogu raditi u *homeofficeu*. *Negativni brzi test* trebao je postati uslov pristupa radnom mjestu.<sup>19</sup> *Pojavila se obaveza davanja ili primanja tri vakcine*. Četvrta doza vakcine nije još obavezna.

### Privreda je tražila pomoć od države

Mala i srednje velika preduzeća teško su podnosila dodatni finansijski teret. Zato su privredna udruženja zahtijevala od vlade da im pomogne kako bi opstali i sačuvali proizvodnju i

<sup>17</sup> <https://www.dw.com/hr/rad-od-kuće-vole-prije-svega-uspješni-i-bogati/a-57778292>

<sup>18</sup> <https://www.dw.com/hr/virtualna-putovanja-virtualna-druženja-hoće-li-korona-trajno-promijeniti-naš-život/a-53496919>

<sup>19</sup> Za njemačku vladu je bilo odlučujuće istraživanje koje su zajedno provela dva savezna ministarstva (gospodarstva i rada). Ono se temelji na dvije ankete u sklopu kojih je ispitano oko 1.000 preduzeća i 2.500 zaposlenih. Rezultat: u ovom trenutku oko 50% svih firmi svojim saradnicima nudi barem jedan test sedmično. Jednostavno se teško može shvatiti zašto su godinu dana ograničava osnovna prava ljudi u njihovom privatnom životu, a istovremeno za poslodavce vrijedila mnogo labavija pravila.

radna mjesta, odnosno nabavkom testova po povlaštenoj cijeni. Problema je bilo i oko nabavke dovoljne količine testova. Borba protiv pandemije koronavirusa u interesu je jačanja privrede. *Najvažnije oružje je bilo vakcinisanje (cijepljenje)*. Bile su potrebne i druge mjere, kao što je pojačano testiranje zaposlenih.<sup>20</sup> Države su se našle između depresije i novog početka. Nastao je globalni optimizam, a lokalni pesimizam. Tako se opisivalo stanje privrede uz nezadovoljstvo stanovništva u mnogim državama svojim vlastima u vrijeme korona-krize. Glavne promjene u domenu rada su: *pomjeranje ka ekonomiji znanja i uvođenje fleksibilnijih „postfordovih“ tehnika proizvodnje te ulazak žena na tržište rada*. Ove promjene odrazile su se i na porodicu. Tokom pandemije povećan je rad od kuće.

Posljednjih decenija u industrijalizovanim zemljama praksa fordizma zamijenjena je fleksibilnijim operativnim tehikama. Neki koriste pojam postfordizam da bi opisali period ekonomske proizvodnje u kojoj je došlo do *maksimalne fleksibilnosti i inovacija*, kako bi se zadovoljili uslovi tržišta za različitim proizvodima izrađenim po mjeri potrošača. O tome su pisali Majkl Piori i Čarls Sejbl u djelu *Drugo industrijsko razmeđe* (1984), opisujući drugu eru kapitalističke ekonomske proizvodnje. *Fleksibilna specijalizacija, timski rad i ovladavanje većim brojem vještina* predstavljaju tri popularna pristupa po zagovornicima postfordizma. Nesigurnost radnog mjesta može dovesti do posljedica sličnih nezaposlenosti. To je osjećaj strepnje koji zaposleni imaju u pogledu budućnosti svog radnog mjesta, što je izraženo kod pripadnika srednje klase, mada neki smatraju da je strah od otpuštanja pretjeran.

Pojedini autori govore o „smrti karijere“ i pojavi radnika sa portfeljom različitih vještina, koji će biti u stanju da prelaze sa jednog na drugo radno mjesto. Takvi radnici već postoje, ali za mnoge ljude „fleksibilnost“ će prije značiti slabo plaćen posao i manji izgledi za uspješnu karijeru. Priroda i organizacija rada doživljavaju korjenite promjene, koje će u budućnosti biti još više izražene. Plaćeni rad za mnoge ljude ostaje glavni način dolaska do sredstava<sup>21</sup> za život i izdržavanje porodice.

Građani se žele uključiti aktivno u politiku ako dobiju priliku. Demokratski angažman građana sveden je uglavnom na glasanje na izborima, zato je potrebno jačati i produbljivati odnose između građana i donosioca odluka. *Suočavanje s prošlošću* i kultura sjećanja, s posebnim osvrtom na pogled mladih ljudi na dešavanja u prošlosti i oblikovanja kolektivnih sjećanja, onih kritičara koji će doprinjeti pomirenju i izgradnji međusobnog povjerenja. I to bi bila jedna kvalitetna društvena promjena.

Samo što je pandemija počela da popušta, počela je ukrajinska kriza. Ruska Federacija 24. februara 2022. godine izvršila je agresiju na međunarodno priznatu i nezavisnu državu Ukrajinu. Mnogi kažu da idemo iz krize u krizu. Pokazalo se da rukovodioci ili državnici svijeta nemaju prave odgovore na brojne svjetske probleme, konflikte i izazove. Kao da je svijet ostao bez vizije u vezi s tim kako bi trebalo da funkcioniše. I zbog toga nastale su brojne društvene promjene. Čak i manje države su se svrstavale uz veće i na isti način reagovala kao velike sile i organizacije. Kao da imaju formalnu samostalnost a stvarnu zavisnost. Kao da nastaje neko novo jednoulmje i podjela svijeta. Vrijeme pokazuje da su uvedene mjere izolacije Ruskoj Federaciji, po svom zahvatu, kao nikad do tada u historiji. Rusko-ukrajinski rat najteži je geopolitički sukob od Drugog svjetskog rata i rezultirat će velikim globalnim posljedicama i novim promjenama u svijetu.

Ruska agresija na Ukrajinu preko noći je okrenula globalnu pažnju svijeta u drugom smjeru. Pandemija koronavirusa nije više prva svjetska tema. Dvije godine pandemija je bila

<sup>20</sup> <https://www.dw.com/hr/na-radno-mjesto-samo-s-negativnim-korona-testom/a-57185114>

<sup>21</sup> Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Bograd, 2005., str. 419-421.

globalni izazov. Javnost je slušala i učila kako se prilagoditi i kako se ponašati u uslovima životnih ograničenja koje je nametala pandemija. Mnogo se govorilo o sojevima, opasnostima i mjerama zaštite. Zatim su stigle vakcine i borba za njihovu nabavku. Potom je rečeno kako ni vakcinacija nije dovoljna i kako je virus i dalje tu i prijeti. Na ispraćaju jednog svjetskog izazova, svijet se naglo suočio s drugim. Pa tako sada svjedočimo humanitarnoj krizi, ubijanju nedužnih i redovima izbjeglica na granicama. Svijet više ne gleda je li korona mutirala u novi soj, već se plaši rata, egzodusa i nove neizvjesnosti. Ljudi se brinu za svoju budućnost i budućnost svoje djece. U BiH su ljudi i u drevno doba govorili: „Ko rat želio, u kući mu bio“.

## **Zaključak**

U savremenom digitalnom svijetu u kojem živimo, tehnologija je svuda prisutna. Od pametnih telefona koji mogu da nam olakšaju život i rad, pa sve do softvera koje koristimo kako bismo neke zadatke organizovali i obavili lakše. Savremene tehnologije su pronašle put do svakog od nas, bez obzira na to čime se bavimo. Ljudi trebaju znati koristiti savremenu tehnologiju i cijeniti sve ono što tehnologija novo donosi. Živimo u vremenu konstantnih društvenih promjena. Savremene tehnologije su sastavni dio našeg života, čovjek jednostavno više ne može da ih izbjegne. Tehnologija ima više pozitivnih nego negativnih karakteristika. Napredak tehnologije ili aktuelna pandemija su klasični primjeri promjena koje je jako teško (ponekad i opasno) ignorisati. Društvene mreže mogu biti pokretači društvenih promjena. Nastali su novi stilovi života, rada, ponašanja, odjevanja, pozdravljanja... Pojavom koronavirusa ugroženi su i globalizacija, i proizvodnja i kulturni i privredni tokovi. Ljudi su se povukli u svoje kuće i stanove. Porodične i društvene veze su pokidane. Oživljavanje privrede, kulturnih i društvenih aktivnosti i sadržaja predstavlja veliki izazov. To ide teško i sporo. Agresija Ruske Federacije na Ukrajinu proizvela je novu svjetsku krizu i usporila oporavak od pandemije. Uslijedio je strahovit pad demokratije u svijetu. Povećao se broj autokratskih režima, nedemokratskih sistema i autokratskih lidera.

## **Literatura**

1. Nikolić Ljubiša, *Savremene tehnologije* – Info, Zbornik radova Tehnološkog fakulteta, Leskovac 2012.
2. Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Bograd, 2005.
3. Kozić Faruk, *Pravo na ljudskost I* (Rasprava o demokratiji, ljudskim pravima i društvenim pitanjima) „Meligrafprint“, Zenica, 2016.
4. Kozić Faruk, *Humanistička baština, demokratija i ljudska prava*, „Meligrafprint“, Zenica, 2019.
5. Radivojević Radoš, *Sociologija tehnike*, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2015.
6. Radivojević Radoš, *Tehnika i društvo*, Fakultet tehničkih nauka Novi Sad, 2000.
7. Brunsko Zagorka, *Suvremena tehnologija i društvo znanja*, Fakultet za turizam i vanjsku trgovinu, Dubrovnik, 2000., Naše more, 47 (3-4), 150-156. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/209386>
8. *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002.

## **Internet adrese**

1. <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/11/9/zvizardica-pred-odborom-ep-a-facebook-ugrozava-integritet-demokracije> (09.11.2021)

2. <https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2021/11/4/zvzdacica-iz-facebook-a-prestravljen-a-planovima-za-razvoj-metaverzuma> (04.11.2021)
3. <https://www.dw.com/hr/online-nastava-kao-ljetni-raspust/a-58015720> (25.06.2021)
4. <https://www.dw.com/hr/rad-od-kuće-vole-prije-svega-uspješni-i-bogati/a-57778292> (07.06.2021)
5. <https://www.dw.com/hr/virtualna-putovanja-virtualna-druženja-hoće-li-korona-trajno-promijeniti-naš-život/a-53496919> (19.05.2020)
6. <https://www.dw.com/hr/na-radno-mjesto-samo-s-negativnim-korona-testom/a-57185114> (14.04.2021)

## MODERN TECHNOLOGIES AS A FACTOR OF STRUCTURAL CHANGE

### Abstract

*In the modern, digital world we live in, technology is everywhere. Technology, in itself, is neither bad nor good; she is what people make her to be. It can make our lives easier only if used properly. Millions of people around the world have succeeded and are discovering the good sides of technology in the times in which we live. Technology is changing the way we live and has brought about changes in society. Automation has increased productivity. Robots change workers in production. Research has shown that innovations in technology and manufacturing have influenced structural changes in various areas of society. The wave of changes has affected the communication system and the emergence of social networks. The changes have embraced religion and culture. The Internet and globalization have strongly influenced the development of democracy and human rights. The ideals of freedom, equality and democratic participation, emerging in the last few centuries, have served as drivers of far-reaching social and political change. Economic, political and cultural factors influence social change. The development of science and secularization have contributed to the critical attitude and innovation of the modern world. The trend of changes in the field of work has continued and new forms of work flexibility have emerged.*

**Keywords:** technology, automation, dehumanization, cultural change, labor partialization, coronavirus, epidemic, home school, virtual tourism, work from home, digitization.